

גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי

עורך הסדרה: אביעזר רביצקי

המערכת:

משה אידל, אברהם גרוסמן, צבי יקותיאל, אניטה שפירא

שמואל פיינר

משה מנדלסון

המרכז לחקר היהדות והיהודים

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

Shmuel Feiner MOSES MENDELSSOHN

עריכה לשונית: אביטל רגב־שושני
מנהל ההוצאה לאור: עזרא ברום
עורך ראשי: יחזקאל חובב
עיצוב הסדרה: אלי חרומוב
עימוד: יובל רוזין
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד־עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט

מהדורה ראשונה: תשס"ה 2005
מהדורה שנייה: תשפ"ה 2025

מסת"ב 8-403-227-965-978 ISBN
מספר קטלוגי 185-1134 Catalogue No.
© כל הזכויות שמורות
למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי,
ירושלים, תשפ"ה 2025

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו,
בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת
אישור בכתב מהמוציא לאור.

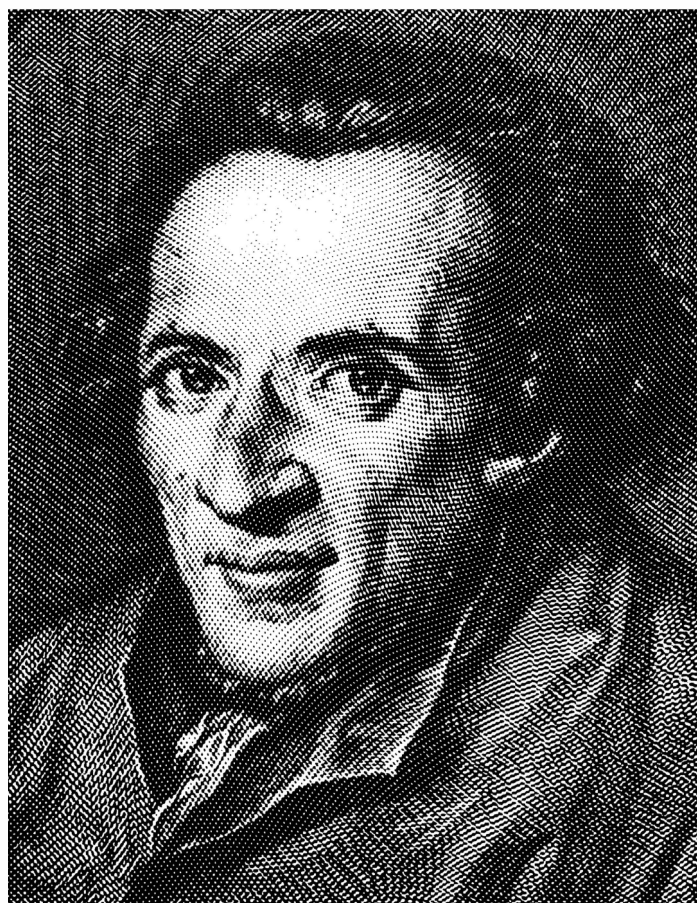
הדפסה: דפוס פרינטיב, ירושלים

תוכן העניינים

9	פרק ראשון: טיול בשדרות אונטר דן לינדן
23	פרק שני: מדסאו לברלין: קריירה שאינה ידועה מראש
39	פרק שלישי: המרה תרבותית: שלוש השנים המעצבות
57	פרק רביעי: מלחמה ושלום, אהבה ומשפחה, תהילה ותסכול
79	פרק חמישי: העלבון והחולי: פרשת לפאטר
99	פרק שישי: חלומות, סיוטים ומאבקים לסובלנות דתית
137	פרק שביעי: 'ירושלים': הדרך אל האושר האזרחי
165	פרק שמיני: לנוכח רוחות הרפאים: השנתיים האחרונות
191	קורות חיים
195	ביבליוגרפיה נבחרת

אתה בודאי יודע איזה חלק מועט יש לבני אמונתי בכל החירויות של הארץ. הדיכוי האזרחי אשר אנו נדונים לו בשל דעות קדומות ומושרשות רובץ כמעמסה מתה על כנפי הרוח ומונע מלנסות את המעוף לגובה של אלו שנולדו חופשיים.
(משה מנדלסון, 1762)

לא אכחד כי הבחנתי בדתי הוספות וסלופים בידי אדם, המכהים לצערי את זהרה. מי איש אוהב אמת ויוכל להשתבח כי מצא את דתו כולה נקיה מחוקות בני אדם מזיקות? כולנו שוחרי האמת, מכירים את הבל פיהן המרעיל של הצביעות והאמונה התפלה, ומקוים שתהיה היכולת בידנו לסלקו בלי נזק לאמיתי ולטוב. אבל בעיקרה של דתי בטוח אני בטחון גמור שאין להזיזו.
(משה מנדלסון, 1770)

פרק ראשון

טיול בשדרות אונטר דן לינדן

לפנות ערב ובימי ראשון וחג יצאו רבים מתושביה של העיר ברלין במאה ה־18 לטייל להנאתם בשדות הציד של פארק טירגרטן ולאורך שדרות עצי התרזה הרחבות אונטר דן לינדן הנמתחות עד לארמון המלך. בעשורים האחרונים של המאה הבחינו בני עיר הבירה של ממלכת פרוסיה והאורחים הרבים – שהגיעו אליה כדי להתרשם מקרוב מאחת מערי התרבות העולות של אירופה – ביהודים המתמזגים במטיילים בגנים ובשדרות של העיר. נוכחותם של רבים מקהילת יהודי ברלין, שמנתה כשלושת אלפי איש, במקומות הציבוריים ובאתרי הבילוי והתרבות – בייחוד בתיאטרונים ובאולמות הקונצרטים – הייתה אופיינית להווי של העיר התוססת. היהודים בעלי האמצעים, סוחרים ותעשיינים מצליחים, וכן נשותיהם ובנותיהם, הפגינו בלבושם האופנתי והמהודר, בתסרוקותיהם ובפאותיהם הנוכריות הראוותניות, בשפתם הגרמנית השוטפת ובנימוסיהם טעם מעודן כראוי לבורגנים בני תרבות. לא מעטים מהם קראו ספרות יפה וכתבי־עת בתחומי ידע שונים, האזינו להרצאות על חידושים במדע ובפילוסופיה וצפו במופעי תרבות ואמנות. בלטו בהם כמה יהודים כמו הרופא והפילוסוף מרקוס הרץ, תלמידו של הפילוסוף עמנואל קאנט, והרופא והמדען המומחה לבעלי־חיים ימיים מרקוס בלוך, שנחשבו למומדים בעלי שם והיו מקור לגאווה לתושבי העיר.

באחד מערבי קיץ 1780 טייל ברחובות ברלין המפורסם שביהודי העיר, הפילוסוף רב המוניטין משה מנדלסון, בחברת רעייתו פרומט וכמה מילדיהם. חבורת נערים התנכלה לבני המשפחה בקריאות קצובות ומתגרות "יהודים! יהודים!" וידתה בהם אבנים. מה עשינו להם, אבא? מדוע הם תמיד רודפים אחרינו ומקללים? שאלו ילדיו הנדהמים והמבוהלים. אביהם – נסער, מתוסכל וחסר אונים – לא מצא באותו הרגע מילות הרגעה והסבר ורק מלמל לעצמו בזעם כבוש: "בני אדם, בני אדם, מתי כבר תפסיקו עם זה?"

מנדלסון היה בטבעו אדם מאופק. הוא הדחיק את רגשותיו כלפי החוויה המשפילה ומעוררת האימה שעברה משפחתו ולא נתן להם פומבי. רק במכתב אחד לפטר אדולף וינקופ, נזיר בנדיקטיני צעיר, שהיה ממעריציו הנלהבים, דיבר בגלוי על האירוע שעליו לא ידע איש בזמנו. האירוע היה אחד המקרים היחידים שבהם נסדק מעטה המכובדות של חייו של מנדלסון, נפגע כבודו העצמי והתערער (אם כי לא בפעם הראשונה) אמונו בערך החשוב ביותר שבו האמין ולמענו נלחם מאז היה לדמות בעלת משקל ציבורי בעולם הרוח – הסובלנות הדתית. את הארץ שבה אני גר מכנים לכאורה בשם ארץ סובלנית, כתב במריירות לווינקופ, אך למעשה אני חי בה תחת לחץ כבד וחוסר הסובלנות מעיק עלי מכל הכיוונים. מה עלי לעשות? אולי לכלוא את ילדי עמי כל היום במפעל המשי שבו אני עובד, כפי שאתה כולא את עצמך מרצון במנזר? האם כך אוכל לחסוך מהם חוויות קשות כאלה? בציניות מהולה בייאוש ובתחושת השלמה עם הגורל, הוסיף: המצב בוודאי אינו מעורר את המוזות הספרותיות והפילוסופיות של האינטלקטואל. תקרית הרחוב לא הוזכרה עוד על-ידי מנדלסון. אז, כמו נבהל מגילוי הלב הנדיר ומחשיפת הפינה האפלה של חייו, אטם מנדלסון מייד ובבהילות את החלון שפתח לרגע אל תחושות עלבונו ומצבו הקיומי כיהודי בברלין, ומיהר לומר לעצמו ולידיו הנוצרי: די, מספיק עם המחשבות המטרידות האלה! הן רק משפיעות לרעה על מצב רוחי ומרגיזות אותי יותר מדי. עדיף, ידידי וינקופ, שאתמודד עם השאלות ששאלת אותי על ספרי הפילוסופי 'פיידון' ולא עם השאלה המתסכלת והלא פתורה של הדעות הקדומות על היהודים. רצוי יותר שאדון עמך בהוכחת הישארותה של הנפש אחרי המוות, שהרי זה נושא שיש בו עניין קיומי גדול לכל בני-האדם באשר הם, ולא רק ליהודים.

כשש שנים לאחר מכן, ב־4 בינואר 1786, בשעה שבע בבוקר של חורף ברלינאי קר במיוחד, מת מנדלסון בביתו שברחוב שפנדאו 68. הוא מת בטרם עת – כארבעה חודשים לאחר שידידיו חגגו עמו את יום הולדתו ה־56. למחרת נישא הארון החל מהשעה עשר בבוקר דרך רחובות מרכז ברלין עד לבית הקברות היהודי הישן ברחוב גרוסה המבורגר. בלוויה רבת משתתפים נכחו בני משפחתו, ידידים ועמיתים, בהם נוצרים לא מעטים, ראשי קהילת ברלין ובני האליטה של בעלי ההון. האינטלקטואלים והמלומדים – יהודים ונוצרים – חשו תחושה של אובדן גדול. לציון האבל נסגרו בקהילת ברלין ביום הלוויה חנויות ועסקים. קרוב לאלף איש הצטופפו בבית הקברות הקטן.

הכיסוי התקשורתי היה נרחב. בעיתונים התפרסמו ידיעות על מותו של הפילוסוף הברלינאי המפורסם, ונמסרו תיאורים רפואיים מפורטים על מחלתו הקטלנית. רופאו האישי ד"ר מרקוס הרץ סיפר לקוראים על הידרדרות מצב בריאותו ועל שעותיו האחרונות. שגריר אוסטריה בברלין שלח מברק לשר החוץ שלו בנינה, שבו נכתב: "אתמול מת כאן משבץ המלומד היהודי המפורסם משה מנדלסון". לדברי ההספד והשבח לא היה גבול. משכילים יהודים הביעו צער כבד על מותו הפתאומי של מנדלסון שבו ראו דמות מופת. הם דימו אותו למשה רבנו ובלשון מקראית קוננו מרות על מותו: "משה האיש אשר העלנו מבור הוון, ממצולות הבערות אל בתי החכמה והדעת עזב אותנו". את נחמתם ביקשו למצוא במורשתו הרוחנית: "עוד דובר אתנו לשון וספר, לא אומר ודברים כי אם ברוח, כי בין חכמי ישראל לא נודע בדורו איש כמוהו שלם במעלות ומדות".

ידידים נוצרים הגיבו במילים נרגשות במכתבים אישיים, במברקים ובמאמרים בעיתונים על מותו הפתאומי. כולם היו תמימי דעים כי מנדלסון נמנה עם בכירי עולם הפילוסופיה והספרות של גרמניה. הוא היה מלומד בעל שיעור קומה, כתבו, שנלחם בעטו למען האמת ושימש דוגמה במידותיו הטובות. שוב ושוב הזכירו את האימרות והסיסמאות ההומניסטיות שהיו שגורות בפיו ושאותן נהג לכתוב בברכות ובהקדשות לידידיו: "חתור אל האמת, אהוב את היפה, רצה את הטוב ועשה את הטוב ביותר", "ללא אהבה העולם הוא תוהו ובוהו", "האמת והשלום אהבו". בניה של החוכמה ומוקירי המעלות הטובות של האזרח, נכתב במאמרי ההספד כמעט בקול אחד, איבדו אדם יקר במיוחד, סמל של תקוות העתיד – חיים מאושרים של אהבה ושותפות בין בני־האדם – ומבשרו של היום הנכסף שבו יראו היהודים והנוצרים זה בזה אחים.

כמה ימים לאחר מותו החלו מוקיריו לתכנן כיצד ינציחו את זכרו. בין היתר פתחו במסע לגיוס תרומות במטרה לשלב את הפורטרט של מנדלסון באנדרטה דמוית פירמידה שתוכננה עוד לפני מותו לזכרם של גדולי המלומדים הגרמנים – גוטפריד וילהלם לייבניץ, יוהן היינריך למברט ויוהן גאורג זולצר – ושהייתה אמורה להיות מוצבת בכיכר האופרה של ברלין.

על רקע ההיסטוריה של היהודים באירופה זה היה אירוע מדהים וחסר תקדים – מעולם לא ייחסה דעת הקהל הנוצרית חשיבות אוניברסלית למותו של יהודי. אין ספק כי הסיבה לכך היא פרסומו של מנדלסון בעשרים השנים שקדמו למותו – מאז שדבק בו הכינוי המאדיר "סוקרטס הגרמני" – כהוגה דעות מזהיר וכמלומד מכובד ובעל שיעור קומה. על אף שלא צמח בסביבה החברתית של האינטלקטואלים הגרמנים, לא למד באוניברסיטאות הנחשבות, לא מילא כרבים מחבריו הנוצרים תפקיד בכיר או זוטר במערך הפקידות של השלטון ולא שימש מרצה באוניברסיטה או אפילו מורה בגימנסיה, הוא זכה להכרה כאחד מהפילוסופים הבולטים של תנועת הנאורות הגרמנית.

דומה שהמתח הרב בין שני הסיפורים – זה האפל, המכוסה והמודחק על נפילתם של מנדלסון ובני משפחתו קורבן להתקפה אנטי-יהודית משפילה בחוצות ברלין, וזה המתקשר והפומבי על מותו של מנדלסון כאירוע בעל השפעה כללית בעולם הרוח של גרמניה – הוא שהופך את פרשת חייו ויצירתו של היהודי המפורסם ביותר בעולם במאה ה-18 לסיפור מפתח מרתק ומשמעותי. מנדלסון היה לסנסציה היסטורית. אין פלא שעוד בימי חייו ייעדו לו מעריציו היהודים והנוצרים את תפקיד המנהיג שמוביל את התהליך ההיסטורי הענקי של מעבר היהודים מן העולם הישן של "הגטו" – הסגירות התרבותית, והחברתית לכאורה, אל העולם החדש של אירופה – השתלבות חברתית, פתיחות תרבותית והיחלשות המחויבות המסורתית לדת ולקהילה.

לאחר מותו המשיך הדימוי שלו לתפוח לממדים מיתיים. מנדלסון – נמוך הקומה, שסבל מעקמת בולטת של חוט השדרה, בעל גבות עבותות, עיניים חומות, שערות שחורות וזקן דק – היה לסמל הגדול ביותר של המודרניות היהודית. סיפור חייו של המלומד יליד העיר דסאו, שהתפרנס מעבודה פקידותית וניהולית במפעל למשי, היה ידוע לרבים באירופה. בחוגי הנאורים הוא ייצג את אידאל האדם שבנה את עצמו במו ידיו, שהתגבר הודות לשכלו ולאופיו על מגבלות

גופניות ועל סביבה לא תומכת, וסלל לעצמו נתיב שהקנה לו תהילה. הוא הצליח לפרוץ את הגבולות של מסגרות הקיום שבהן נולד ולבנות בנחישות את מה שכוונה מאוחר יותר קריירה וסטטוס בין־לאומיים. השתייכותו לחברה היהודית שמקומה בתרבות אירופה היה לאורך מאות שנים בשוליים, במחנה "האחרים", אך העצימה את המיתוס של גיבור הנאורות שהצליח נגד כל הסיכויים לרכוש לעצמו מעמד כל־כך מרכזי. רבים מבני דורו של מנדלסון הכירו את פניו שצוירו פעמים רבות החל מאמצע שנות השלושים לחייו ועד סמוך למותו. הדיוקנאות שלו הוטבעו על מערכות ספלי תה וצלחות מחרסינה, אגרטלים ומדליונים והופיעו בתמונות צבע, בצלליות, בתחרויות ובפסלי ראש שנעשו עוד בחייו – כל אלה הפכו אותו למותג מוכר ולגיבור תרבות. צללית דמותו של מנדלסון אף הופיעה בספרו הפסודו־מדעי והשנוי במחלוקת על תורת תווי הפנים (פיסיוגנומיה) של יוהן קספר לפאטר, כוהן דת שווייצרי שמילא תפקיד מכריע בחייו של מנדלסון כאשר כפה עליו עימות פומבי קשה ומביך. לפאטר סקר בהתלהבות את קווי המתאר של פניו של מנדלסון ששיקפו, לדעתו, את תכונותיו:

מבטי נע מהעיקול הנהדר של המצח למטה עד לקצה העצם של העין [...] בעומק העין שוכנת נשמה סוקרטית! האף המוצק, קו המעבר הנהדר מהאף לשפה העליונה – הגובה של שתי השפתיים שאף אחת מהן אינה משתרבת מאחורי השנייה, הו! עד כמה הכול מותאם זה לזה.

דומה שבבן אברהם הזה, המשיך לפאטר, התמזגו אפלטון, הפילוסוף היווני המהולל, ומשה המקראי.

המאה ה־18, אמר סמיואל ג'ונסון, הסופר, העורך והמבקר הבריטי הנודע בן זמנו של מנדלסון, הייתה "העידן של הסופרים". ככל שהעמיקה האוריינות באירופה נדחקה הלטינית – שפת המלומדים שהייתה ידועה לקבוצה סגורה ומצומצמת – לשוליים ובמקומה פורסמו חיבורים מגוונים בשפות הלאומיות המדוברות. את מקומם של ספרי תיאולוגיה ופולחן דתי החליפו רומנים וספרי מסע, היסטוריה, מדע, פילוסופיה ושירה. מעגלי הקוראים והקוראות הלכו והתרחבו ושוקי הספרים גדלו מאוד. חוקרי תרבות הספר מדברים על "תאוות הקריאה" בתקופה הזאת ועל "מהפכת הקריאה" שהתחוללה בה. מועדוני הקריאה, העיתונים היומיים, כתבי־העת וספריות ההשאלה

שגשגו ויוקרתם של הסופרים הייתה גבוהה. הדבר בלט בייחוד בארצות הרוברות גרמנית שבהן הייתה עלייה חדה במספרם של הסופרים – מ־4,300 ב־1776 ל־5,200 ב־1784, וב־1791 מספרם הגיע ל־7,000. רק בודדים (כ־2%) הגיעו למעמד של סופרים מקצועיים המתפרנסים מפרי עטם, ולרובם היו משרות מטעם המדינה באוניברסיטאות ובלשכות הפקידות השלטונית. השפעתם הציבורית הלכה והתחזקה מאוד. מלך פרוסיה בעצמו, פרידריך השני "הגדול" משושלת הוהנצולרן, כתב חיבורים פילוסופיים, היה מעורב בפעילות האקדמיה המלכותית למדעים וטיפח אנשי רוח, פילוסופים ואמנים. לקסיקונים רבי כרכים הוקדשו לביוגרפיות של הסופרים בני הזמן, ותמונותיהם היו תלויות בבתי העשירים והבורגנים. לחוג האקסקלוסיבי הזה של הסופרים בעולם התרבות הגרמנית נכנס מנדלסון לצד הוגי דעות מן הדורות הקודמים, כמו גוטפריד וילהלם לייבניץ וכריסטיאן וולף, וסופרים, משוררים, מחזאים ופילוסופים בני זמנו ובהם גוטהולד אפרים לסינג, כריסטיאן גלרט, פרידריך קלופשטוק, כריסטוף מרטין וילנה, עמנואל קאנט, יוהן גוטפריד הרדר, יוהן גֶתה ורבים אחרים. היה זה הישג חסר תקדים ליהודי, ולא היה מישוהו מן המעורבים בקהילת הסופרים בדורו של מנדלסון שלא שם לב לכך. המטיף הפרוטסטנטי דניאל יניש, למשל, ראה בו את מרטין לותר היהודי. לאחר מותו פורסמו תמונות והועלו מחזות אלגוריים שבהם הוצג כשוכן בעולם האמת לצד ענקי הרוח של התרבות המערבית ושל העם היהודי כמו סוקרטס, משה והרמב"ם. באחת מתמונות ההאלהה של מנדלסון הוא נראה כמו קדוש המובל לאחר מותו לשמים ומתקבל שם על־ידי אלוהים ומלאכיו. ספרו, 'פיידון', המוכיח את הישארותה של הנפש, היה להצלחה מסחררת והפך אותו בעיני רבים לפילוסוף שהצליח להביא לאנושות את הנחמה הגדולה, המבוססת על ראיות תבוניות ולא רק על הבטחות אנשי הדת, כי המוות אינו חידלון מוחלט, ומובן שכל בני אנוש נכספים לכך.

בתמונה ההיסטורית שציירו ההיסטוריונים היהודים בגרמניה הוצב מנדלסון בגאווה רבה בפתח הזמנים החדשים בתולדות ישראל. דומה שלא היה מתאים ממנו לשרת היטב את מסע יחסי הציבור של היהודים המודרניים. קורות חייו שוחזרו בדקדקנות, כל כתביו ומאות מכתביו בעברית, בידיש־דייטש (גרמנית־יהודית) ובגרמנית קובצו, ומפעל גדול של הוצאת היובל של כתביו במלאות מאתיים שנים להולדתו החל שנים ספורות לפני שואת יהודי אירופה ונקטע באבו.

תמונתו הופיעה בספרים רבים, ומקומו כאבי תנועת ההשכלה היהודית וכדמות מופת בהיסטוריה של יהודי גרמניה ושל העם היהודי כולו נקבע לדורות. בייחוד הודגש תפקידו ההיסטורי כסנונית הראשונה שבישרה את המפנה שחל במעמדם של היהודים במדינות אירופה – האמנציפציה: השחרור מן האפליות והמגבלות, השוויון בזכויות האזרח. מנדלסון נתפס כמגלם את התפנית ההיסטורית האדירה שביחסי יהודים ונוצרים. קשרי הידידות ההדוקים שנרקמו בינו לבין המחזאי והסופר לסינג הוצגו כמודל האידאלי של העתיד הנכסף, סמל להוקרת היהודים ולשוויון בפני החוק שלו זכו יהודי גרמניה רק קרוב למאה שנים לאחר מותו. במיוחד סימנה הידידות הזאת בעיני היסטוריונים והוגי דעות את התחלתו של תהליך אינטגרציה מתונה – השתלבות חברתית שלא הייתה בה התבטלות של היהודים, שלא הייתה בה כוונת התבוללות, שהרי מנדלסון, כפי שההגישו בצדק תמיד כותבי קורות חייו, ידע לדחות מעליו את כל הניסיונות להובילו אל הנצרות.

היינריך גרץ, למשל, אחד מן ההיסטוריונים החשובים של המאה ה-19, שהיה מעריץ גדול של מנדלסון, תיאר את תקופתו של מנדלסון בתולדות היהודים במונחים משיחיים נלהבים של תחייה, חידוש נעורי העם היהודי, התעוררות הכישרונות החבויים והנעת גלגלי ההיסטוריה החדשה קדימה. קורות החיים של דמות המופת הזאת שאין בה מתום, טען גרץ, משקפות את מכלול דברי הימים של היהודים בעידן החדש, ובייחוד את התקווה להיחלצות מאפלת ימי-הביניים. גרץ ואחרים, שמנדלסון היה בעבורם גיבור תרבות ענקי, שיקפו בכתיבתם המלומדת את דימויו של מנדלסון בזיכרון הקבוצתי של יהודי גרמניה. מנדלסון היה היהודי שעמו ניתן להזדהות בקלות, היהודי שהביא כבוד ליהדות, שהוכיח כי יהודי בן העת החדשה מסוגל להיות בורכומן אורח גרמני נאמן וכן בית בתרבות הגרמנית ובשפה הגרמנית וגם בעל זיקה לקהילה ולמקורות התרבות היהודית. מבחינתם של רבים הוא נחשב לאב הטיפוס של יהדות גרמניה בעידן האמנציפציה וההשתלבות במעמד הבורגני, ושימש כמעין כרטיס כניסה מכובד למדינה ולחברה. כך היה מנדלסון ההיסטורי לנכס יקר ביותר ליהדות גרמניה, שבמשך שנים רבות הייתה צריכה להוכיח בזירה הציבורית פעם אחר פעם את כשרותה להתקבל, להיות כמו בני חברת הרוב, להתמזג. מנדלסון היה למייצגם האידאלי של אלה שחלמו על יחסי יהודים וגרמנים במונחים מרחיקי לכת של סימביוזה.

ואולם, ככל שהמיתוס הזה של מנדלסון התפתח וזהה, בנו דובריו של המחנה השמרני בחברה היהודית המודרנית ההולכת ומתפצלת מיתוס שכנגד. אנשי המחנה הזה שללו בתקיפות את רעיונות השינוי והמפנה בגורלם של היהודים שנקשרו במנדלסון ההיסטורי והכחישו את הצורך בפריצה אל מחוץ לחומות הקיום היהודי הדתי המסורתי בקהילה. הם התבוננו בחרדה על תהליכי המודרניזציה וחזו קריסת מערכות כללית. הפזילה אל מחוזות הידע הלא תורני, בייחוד הפילוסופיה, נראתה להם כשער לכפירה. כל אלה עשו במנדלסון שימוש הפוך. בעיניהם הצטייר מנדלסון דווקא כדמות היסטורית דמונית בעלת כוחות הרס, שעליה מוטלת האחריות לכל משברי העידן המודרני: התבוללות, התפרקות הקהילה המסורתית, אובדן האמונה, מתירנות דתית והיחלשות הסמכות של האליטה הרבנית. הם ציירו תמונת עבר הפוכה מזו שציירה היהדות המשכילה והליברלית. העלילה המרכזית בה הייתה מזימה רבתי של מרד ענקי וזדוני במסורת וברבנים. אחד מאויביו המושבעים של מנדלסון, עקיבא יוסף שלזינגר, מתלמידיו של הרב משה סופר (חת"ס סופר), הידוע כאחד מאבות הגישה האורתודוקסית שהתנגדה למגמות המודרניות ביהדות, ראה בו מסית ומנהיג המרד נגד הדת היהודית: הוא [...] 'רשע מאריץ דעסוי [משה מדסאן], ראש המתפרצים אשר הלך בערמימות של נחש [...] הוא התחיל להביא זונה הזרה הלזו במחנה העברים להזנות את ישראל מאחרי ה', לאמר לך עבוד אלהים אחרים.

הן משבחי של מנדלסון והן משמיציו היו שותפים למעשה להתבוננות דומה מאוד על דמותו ההיסטורית – המיתוס והמיתוס-שכנגד העניקו לו ממדים של ענק בעל יכולת אדירה להניע את גלגלי ההיסטוריה היהודית ולעזועה. הם סימנו אותו לטוב ולרע כאדם המייצג, המסמל ומניע את כל תהליכי השינוי של העת החדשה – השכלה, רפורמה דתית, חילון, התבוללות, אינטגרציה ויתר המונחים המתארים בדרך-כלל את תהליכי המודרניזציה שעברו היהודים בשלוש מאות השנים האחרונות. אלה ואלה הציגו את מנדלסון באופן חד-ממדי כגיבור תרבות היסטורי מכאן, וכדמון, "ראש המתפרצים" מכאן.

לאמיתו של דבר, לא הייתה כאן יצירת יש מאין, שכן בוניו של המיתוס המנדלסוני נשענו גם עשרות שנים לאחר מותו על יסודות שהניחו בני דורו של מנדלסון, יהודים ונוצרים שראו בו כאמור סנסציה

היסטורית מרתקת, מושכת וחסרת תקדים. בדורות המאוחרים יותר הפך מנדלסון ההיסטורי לכלי משחק בידי בעלי עמדות שונות בחברה היהודית, וכל צד נופף בו כבדגל וניכס את מנדלסון לצד השקפת העולם שלו. היו שנופפו בו כדי לתת חיזוק לטענות בזכות המודרניזם היהודי והפתיחות התרבותית והחברתית והיו שנופפו בו כדי לחזק טענות שמרניות. ואולם, היסטוריונים בני זמננו כבר הראו עד כמה מורכבת המודרניזציה היהודית, ועד כמה רבים היו אפיקי השינוי והמפנה. בקהילות יהודיות רבות במערב, למשל אמסטרדם ולונדון, אף קדמו תהליכי התהוותם של דפוסי חיים מודרניים עשרות שנים להופעתו של מנדלסון על במת ההיסטוריה. לעומת זאת, בקהילות אחרות, למשל במזרח־אירופה או בארצות האסלאם, החלו דפוסי הקיום המסורתי להשתנות רק בעשורים האחרונים של המאה ה־19, וזאת בהקשרים היסטוריים פוליטיים, כלכליים ותרבותיים שלא היה להם דבר עם מנדלסון. הגישה המבקשת לתלות את מכלול תהליכי המודרניזציה באדם אחד ויחיד – יהיה משקלו הסגולי בדורו גדול ככל שיהיה – נראית כיום תמימה ופשטנית.

הביוגרפיה הזאת אינה חלק מהניסיונות לראות במנדלסון סמל, מופת או מנהיג שהוביל תהליך היסטורי רחב ממדים. מטרתה להציגו לא כגיבור מיתולוגי רב אונים וגם לא כאנטי־גיבור, אלא כדמות מסקרנת, מורכבת ומרתקת של פילוסוף יהודי מפורסם, שהגיע במחצית השנייה של המאה ה־18 למעמד ציבורי ששום יהודי אחר לא זכה לו. כל ימיו שאף מנדלסון לתרום בכתיבתו לשיח הפילוסופי של תקופתו ולשמור על מעגל חייו הפרטיים בסלון ביתו, בחדר עבודתו, במשפחתו, בקהילה, במפעל המשי ובבית הכנסת תוך ריחוק־מה מן הזירה הציבורית. ואולם, לחשיפה הספרותית ולפרסום היה בהחלט מחיר. בעקבות בחירתו במסלול חיים של אינטלקטואל יהודי המעורב בקהילת אנשי הרוח האירופים מצא עצמו מנדלסון שוב ושוב נדחק לחזית הבימה הציבורית, חשוף לאור הזרקורים. דעת הקהל הסקרן, המתעניין, המעריץ או הביקורתי – אותה ישות מודרנית שיצרה קהילת הסופרים – עקבה אחריו ברציפות. החוגים החברתיים שלהם היה שותף נחשבו למעצבי התרבות ועולם הרעיונות. עד מהרה התחוויר לו כי הוא נתון במבחן בזירה הציבורית וכי פרסומו במרחב הכללי מקרין גם אל החברה היהודית. מחד גיסא השתבחו מנהיגי הקהילות בכבוד שהורעף עליו ופנו אליו מדי פעם כדי לגייסו כבא כוחם כדי שיפעל

למען אינטרסים של היהודים, ומאידך גיסא, חריגותיו כיוצר תרבות לא שגרתי ביהדות בת זמנו העמידה אותו במצב של חשוד תמידי בעיני האליטה הרבנית.

מנדלסון מצא עצמו מתמודד עם עמיתים ויריבים מבית ומחוץ כשהוא גלוי לעיני דעת הקהל. ניתן לומר שמנדלסון היה בין ההוגים היהודים הראשונים שנאלצו להתמודד ישירות עם דילמות ואתגרים שכפה עליו "המצב המודרני". ברובזמן היה עליו לגבש ולנסח לעצמו את ערכיו במפגש לא פשוט בין התרבות המסורתית היהודית לבין ערכי הנאורות של אירופה ולפתור דילמות שהתעוררו בעקבות המפגש הזה. בנוסף היה עליו להגן על ערכיו מפני ביקורת פומבית שנמתחה עליו מכיוונים שונים – מצדם של אינטלקטואלים ואנשי דת לא יהודים, שחתרו להבין את פשר הסנסציה ההיסטורית הזאת של הפילוסוף משה מדסא, וכן מצדם של רבנים שחששו מערעור מעמדם וסמכותם. ב"מצב המודרני" שבו היה מנדלסון נתון במחצית השנייה של המאה ה־18 נחשפו הדילמות, ההתלבטויות, הסתירות והאתגרים הללו לא רק בחוגים הסגורים של הקהילה היהודית או בבתי המדרש ולא רק בשפה התורנית המוגבלת ליהודים בלבד ולטקסטים התורניים, אלא כאמור בדעת הקהל – בעיתונות, בכתיבה העת, במועדוני הקריאה של המלומדים, בבתי קפה, בסלונים הספרותיים וברשת תקשורת המכתבים הענפה שבה היה מנדלסון מרושת. השקיפות חסרת התקדים של מנדלסון חייבה אותו בזהירות רבה, גרמה לו לא פעם לתסכול, הובילה אותו להילחם על ערכיו כאשר הועמדו במבחן, ולעיתים, כמו בתקריט שעבר עם משפחתו, גם להסתיר אירועים שגרמו לו למפח נפש משום שסתרו באופן בוטה כליך את הנאורות.

המבחנים שבהם עמד מנדלסון בזירה הציבורית היו מבחני הנאורות. הכוונה במונח נאורות היא לזרם בתרבות המערבית של המאה ה־18 שהוביל את האמונה בערכים הומניסטיים, בסובלנות דתית, בזכויותיו של האדם לחירות ולאפשר וביכולתה של החברה האנושית לעצב את עצמה ולשנות את אורחותיה כך שתהיה משופרת והומנית יותר. הנאורות במרכז אירופה ובמערבה לא הייתה עשויה מעור אחד. נכון יותר לדבר על מגוון של עמדות נאורות, מגוון של אינטלקטואלים ומגוון של סדרי יום ותוכניות שהיו שונים ממקום למקום. הנאורות הצרפתית, למשל, התאפיינה בביקורת חריפה על הכנסייה, ובאגפים מסוימים שלה גם בחתרנות פוליטית, ואילו הנאורות הגרמנית הייתה